

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'371

Т.А. Космеда

EGO I ALTER EGO ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ЙОГО ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

У статті схарактеризовано специфіку відображення способу мовлення в поетичному дискурсі Т. Шевченка. Автокомунікація розглядається як діалог Ego і Alter Ego. До автокомунікації тяжіє псевдокомунікація, що має традицію відображення ще в українському фольклорі. Т. Шевченко опоетизовує мовчання. Усе це дає право стверджувати, що письменник належить до інтровертивного психотипу.

Ключові слова: поетичний дискурс, спосіб мовлення, автокомунікація, діалог Ego і Alter Ego, псевдокомунікація, мовчання, інтровертивний психотип.

Космеда Т.А. Ego и Alter Ego Тараса Шевченко в его поэтической речи. *В статье охарактеризована специфика отражения способа речи в поэтическом дискурсе Т. Шевченко. Автокоммуникация рассматривается как диалог Ego и Alter Ego. К автокоммуникации тяготеет псевдокоммуникация, имеющая традицию отображения еще в украинском фольклоре. Т. Шевченко опозэтизирует молчание. Все это дает право утверждать, что писатель принадлежит к интровертивному психотипу.*

Ключевые слова: поэтический дискурс, способ речи, автокоммуникация, диалог Ego и Alter Ego, псевдокоммуникация, молчание, интровертивный психотип.

Kosmeda T.A. Ego and Alter Ego in T. Shevchenko's Poetic Speech. *The article focuses on reflection of the way of speech in a poetic discourse, written by T. Shevchenko. Autocommunication has been considered as a dialogue of Ego and Alter Ego. Autocommunication is close to pseudocommunication, the tradition of which has been reflected in Ukrainian folklore. T. Shevchenko made silence poetic. This item confirms the fact that the poet belonged to an introvert psychotype.*

Keywords: poetic discourse, way of speech, autocommunication, pseudocommunication, dialogue of Ego and Alter Ego, silence, introvert psychotype.

Актуалізація міждисциплінарності як одного з основних принципів сучасних наукових досліджень у сфері гуманітарних наук, зокрема й у лінгвістиці, спричинила з'яву комунікативної теорії тексту, що виникла як наслідок сполучення традиційної лінгвістики тексту з функційною стилістикою, психолінгвістикою, прагматикою, теорією мовленнєвих актів, риторикою. Зазначену проблему в сучасному мовознавстві активно розробляли Н. Арутюнова, М. Бахтін, Ф. Бацевич, А. Загнітко, Ю. Лотман, Т. Радзівська, О. Селіванова, Й. Стернін та інші вчені.

Комунікативна лінгвістика тексту зобов'язує досліджувати специфіку зумовленості структурно-значеннєвих ознак тексту ситуацією його породження — діяльністю письменника, типом адресата, метою комунікації. Текст у цьому разі розглядаємо як мовну структуру в широкому ситуативно-комунікативному просторі. Проблематика комунікативної лінгвістики

тексту скерована на вивчення тексту як моделі комунікативного акту. У цьому разі поняття тексту збігається із поняттям дискурсу, оскільки дискурс – це текст плюс ситуація, текст у сукупності з його екстралінгвістичними чинниками, текст як мовленнєва дія.

Комунікативна структура тексту передбачає розгляд видів комунікації, до яких належить і автокомунікація, вияв якої авторка цієї розвідки розглядала на матеріалі щоденникового тексту Т. Шевченка як діалог Ego і Alter Ego письменника [див.: 2; 4]. Проте своєрідний вияв автокомунікації простежуємо і в поетичних текстах, які репрезентовані в «Кобзарі» Т. Шевченка [5], що дає змогу стверджувати: Тарас Шевченко належить до типового для української нації інтровертивного психотипу.

Мета цієї наукової студії – розглянути специфіку відображення автокомунікації та деякі інші види комунікації, що до неї тяжіють, як типи (моделі) мовленнєвої діяльності, що репрезентовано в поетичних текстах Т. Шевченка. Предмет дослідження – текст (дискурс) як вища динамічна одиниця мови, як єдність змістового, семантичного і прагматичного складових. Об'єктом наукового аналізу є комунікативні ситуації, що зреалізуються автокомунікацією, псевдокомунікацією, мовчанням у поетичному тексті як складному мовленнєвому утворенні, де актуалізовані адресант, адресат і спосіб мовлення.

Процес автокомунікації прийнято розглядати як діалог Я і Я₁ або Ego і Alter Ego. Ego – це відповідна ментальна конструкція, що містить осмислення своєї належності до статі, усвідомлення свого тіла, почуттів, у нього входять відповідні комплекси, страхи, переконання, бажання, усвідомлення приналежності до національності, раси, релігії, володіння професією, знаннями, а також окреслення соціальних ролей – чоловіка – жінки, матері – батька, чоловіка – дружини, сина – дочки, відношення до професій, роду діяльності і под. У цю конструкцію входить увесь накопичений особистістю досвід, думки, симпатії і антипатії, пам'ять минулого, прагнення майбутнього і под. Найбільш послідовно і безпосередньо думки, властиві Ego, виявляються у внутрішньому мовленні, діалозі із Alter Ego, що може частково зреалізовуватися на зовні у вигляді *автокомунікації* – різновиду вияву типів людської комунікації, що репрезентується, наприклад у процесі ведення щоденника чи в інших видах текстів, зокрема і поетичних. При такому підході терміни психології Ego і Alter Ego цілком можна застосовувати для окреслення ситуації, що виникає під час автокомунікації, де традиційно виокремлюють Я і Я₁, тобто зазначені терміни переносимо із парадигми психологічних, філософських і літературознавчих знань у парадигму лінгвістичних знань, у сферу комунікативної лінгвістики. Ego і Alter Ego мають своєрідне вираження у процесі комунікації. Уважається, що в разі усно-мовленнєвих актів ситуація їх реалізації передбачає мінімум двох учасників, мовців, дві мовні особистості – це адресант і адресат, а у разі писемно-мовленнєвих – одного. Проте кожний процес комунікації усе ж передбачає двох комунікантів, що характерне навіть для автокомунікації, де маємо Я (Ego) і Я₁ (Alter Ego). Сучасні мовознавці єдині в думці, що чинник адресата, безперечно,

виявляємо у писемно-мовленневих актах, а це передусім репрезентується в стилістичній забарвленості тексту (дискурсу), виборі звертань. У художніх текстах зазвичай існує хоча б гіпотетичний адресат, що виражається в комунікативній лінії «автор — читач», а в комунікативній лінії «персонаж — персонаж» виявляються обидва комуніканти як цілком реальні особи.

Аналіз поезій Шевченкового «Кобзаря» дає змогу стверджувати, що в поетичному тексті так само, як і в «Щоденнику» репрезентовано письменницьку автокомунікація. Alter Ego письменника вербалізується, отримує номінації, до нього письменник звертається чи звертаються його герої. Простежуємо репрезентацію гіпер-гіпонімії. Alter Ego — це *серце, очі, сльози* відповідного Его, порівн.: *Плач же, серце, плаче, очі, / Поки не заснули, / Голосніше, жалібніше...*(«Думка» (Нащо мені чорні брови...); *Ой ви, сльози, дрібні сльози! / Ви вмієте горе; / Змийте його... тяжко! Нудно! ...* («Гайдамаки»). Інтровертивність письменницького Его виявляється в систематичному прагненні прихованого вияву емоцій через сльози. Отже, образ-концепт *сліз, плачу* репрезентує прихований образ-концепт *душевного крику, страждання*. Це намагання зняти стрес, нейтралізувати негативні емоції, порівн.: *...Та й заплакав сіромаха, / На кий похилившись. / Плаче собі тихесенько...* («Гайдамаки»); *Не показуй людям сльози / Терпи до загину!... умийся сльозами. / Умиєшся — не побачать, / То й не засміються; / А серденько одпочине, / Поки сльози ллються...*(«Катерина»); *Не втирайте ж мої сльози, / Нехай собі ллються...* («Думи мої, думи мої»); *...Тяжко мені жить! / Тяжко мені плакати!*(«Гайдамаки»); *...один собі / У моїй хатині / Заспіваю, зарідаю, / Як мала дитина* («Гайдамаки»); *...Та сам собі у бур'яні, / Щоб не почув хто, не побачив, / Виспівую та плачу...* («А.О. Козачковському»). Его Т. Шевченка співає пісні своєму Alter Ego, порівн.: *Блуджу в снігах та сам собі: / «Ой не шуми, луже!»* («Тополя»). Пісня заспокоює, урівноважує, знімає негативні емоції. З такою метою персонажі Шевченківського тексту часто апелюють до свого Alter Ego через пісню, порівн.: *Пливіть собі та співають...* («Іван Підкова»).

Alter Ego в поезії Т. Шевченка часто втілюється також в образ-концепт *думки*, хоч Кобзаря С. Смаль-Стоцький, як відомо, назвав емоцією нації, проте інтелект нації в поезії Шевченка також, як бачимо, присутній. Таке втілення стосується не лише персонального письменницького Его, але й Его його героїв (це стосується, до речі, усіх різновидів звертання до Alter Ego), напр.: *«Журисть», — каже думка, жалю завдає* («Причинна»); *А думка говорить: / «Куди ти йдеш, не спитавшись? / На кого покинув / Батька, неньку старенькую, / Молоду дівчину? / На чужині не ті люде, — / Тяжко з ними жити! / Ні з ким буде поплакати, / Ні поговорити»* («Думка» (Тече вода в синє море...)). Отже, сльози уподібнюються до слова, репрезентації мовлення, порівн.: *А я дивлюсь, поглядаю, / Сміюся сльозами...*(«Гайдамаки»); *Обізвався Тарас Трясило / Гіркими сльозами...*(«Катерина»).

Образ-концепт *думки* Т. Шевченка неодноразово вербалізує, що також має певну традицію в українському художньому дискурсі [див.: 3], а також порівн.: *Іде собі наш Ярема, / Нічого не бачить: Одна думка усміхнеться, /*

А друга заплаче...(«Гайдамаки»), *Нехай думка, як той ворон, / Літає та криче...*(«Думи мої, думи мої...»). Знаково, що дуже часто образ-концепт *думка* вербалізується в Шевченка в сильній текстовій позиції заголовку, напр.: «Думка» (*Тече вода в синє море...*), «Думка» («*Вітре, буйний, вітре буйний!*»), «Думка» («*Тяжко-важко в світі жити...*»), «Думка» («*Нащо мені чорні брови...*») та ін.

У порівнянні з образом-концептом *думка* в тексті поезії Т. Шевченка вищої оцінки набуває образ-концепт *дума*. До речі, ця лексема належить до безеквівалентної лексики української мови. Жанр думи, як відомо, характерний виключно для українського фольклору. Найвизрашніше цей образ-концепт вербалізується в одній із ключових і найбільш відомих поезій «Кобзаря» під назвою «Думи мої, думи мої...», де простежуємо своєрідну автокомунікацію, що є одночасно і сповіддю і вірою в майбутнє, заповітом. Наведемо два ключових фрагменти цієї поезії: *Думи мої, думи мої, / Лихо мені з вами! / Нащо стали на папері / Сумними рядами?... / Чом вас вітер не розвіяв / В степу, як пилину? / Чом вас лихо не приспало, / Як свою дитину?... / Бо вас лихо на світ на сміх породило, / Поливали сльози... чом не затопили, / Не винесли в море, не розмили в полі?... / Не питали б люде, що в мене болить. / Не питали б, за що проклинаю долю, / Чого нуджу світом? «Нічого робить», – / Не сказали б на сміх... Квіти мої, діти! Нащо ж вас кохав я, нащо доглядав? / Чи заплаче серце одно на всім світі, / Як я з вами плакав / Може, і вгадав...; ... Думи мої, думи мої, / Квіти мої, діти! / Виростав вас, доглядав вас, – / Де ж мені вас діти? / В Україну ідїть, діти! / В нашу Україну, / Попідтинню сиротами, / А я – тут зачину. / Там найдете щире серце / І слово ласкаве, / Там найдете щирю правду, / А ще, може, й славу... / Привітай же, моя ненько, / Моя Україно, / Моїх діток нерозумних, / Як свою дитину ...*

Отже, образ-концепт *дума* виражає низку таких смислів, як «сум», «лихо», «біль», «рух», «неспокій», «тяжкість», «безвихідь», «розпач», «сльози», «надія», «сподівання», «майбутнє». Думи Т. Шевченка виражають його інтимні почуття, характеризуючи їх, поет кілька разів повторює присвійний займенник *мої*, наголошує, що вони приносять йому страждання (*Лихо мені з вами! / Нащо стали на папері / Сумними рядами?... / Чом вас вітер не розвіяв / В степу, як пилину? / Чом вас лихо не приспало, / Як свою дитину?...*), він прирівнює їх до *своїх дітей, квітів, сліз*, вказує їй на те, що вони його збуджують, не дають спокою, що вони, ймовірно, дрібні, а, може, й нікому не потрібні (вираження сумніву в своїй значущості, важливості своїх думок, своєї творчості), бо порівнює їх із *пилиною* – *Чом вас вітер не розвіяв / В степу, як пилину?* Його думи, як і сам Т. Шевченко, *сироти*, але поет вірить, що вони переживуть його, що вони все-таки потрібні українському народу.

Узагальнений образ-концепт української думи репрезентовано в поезії «Тополя»: *Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине... / От де, люде, наша слава, / Слава України! / Без золота, без каменю, / Без хитрої мови, / А голосна та правдива, / Як господи слово ...* Тут репрезентовано смислову структуру образу-концепту через такі складові: «пісня», «слава», «Україна», «сила», «життя», «наша», «правдива», «всеохопна», «як слово Господа», «божественна».

До речі, в поетичному тексті Т. Шевченка простежуємо й комунікацію через звертання до Господа, бесіда з Богом — це найбільше одкровення, яке прирівнюється хіба що до мовчання, що також трактується як бесіда з Богом у філософії ісихазму [див. про це: 1], порівн.: *Старий заховавсь / В степу на моголі, щоб ніхто не бачив, / Щоб вітер по полю слова розмахав, / Щоб люди не чули, бо то божє слово, / То серце по волі з богом розмовля, / То серце щєбечє господню славу, / А думка край світа на хмарі гуля. / Орлом сизокрилим літає, ширяє, / Аж небо блакитне широкими б'є; / Спочине на сонці, його запитає, / Де воно ночує, як воно встає; / Послухає море, що воно говорить, / Спита чорну гору: «Чого ти німа?» ... («Перебендя»)*. Отже, Т. Шевченко високо оцінює мовчання, що характерно для комунікативної поведінки християн, українців зокрема. На це поет систематично вказує, відповідно омовлюючи: *Кругом мовчки подивилась...* («Катерина»); *Ледве встала, поклонилась, / Вийшла мовчки з хати...* («Катерина»); *Серед ставу / Мовчки спинилась...* («Катерина»); *Сохла і мовчала...* («Тополя»); *Пан-отаман та на хвилю / Мовчки поглядає...* («Іван Підкова»).

Крім образу-концепту *думки, думи*, Alter Ego репрезентується й через образ-концепт власної *долі*, як це простежуємо в монолозі Гонти, порівн.: *А хто мене поховає? / На чужому полі / Хто заплаче надо мною? / Доле моя, доле! / Доле моя нещаслива! / Що ж ти наробила? / Нащо мені дітей дала? / Чом мене не вбила? / Нехай вони б поховали, / А то я ховаю...* («Гайдамаки»). Т. Шевченко протиставляє розмову з долею розмові із серцем як оцінюваній на шкалі оцінки більш позитивно, як, вочевидь, більш інтимній, правильній, ширій, порівн.: *Не питайте свою долю... / Само серце знає, / Кого любить...* («Тополя»).

Репрезентатором Alter Ego є й *душа*, що цілком узгоджується з постулатами християнства, порівн.:... *Душе моя, / Чого ти сумуєш? / Душе моя убогая, / Чого марно плачеш, / Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш, / То глянь, подивися...* («Сон»).

Діалог Т. Шевченка та його героїв спроектовується й на уявних співрозмовників — на образи-концепти, своєрідні репрезентанти Alter Ego, зокрема на явища природи, що має давню традицію відображення в українському і ширше — слов'янському — фольклорі. Згадаймо хоча би плач Ярославни в «Слові о полку Ігоревім»: її звертання до сил природи — Вітру, Сонця і под. Така комунікативна дія близька до автокомунікації, оскільки адресант говорить і за себе, і за псевдоадресата. У якості псевдоадресатів у Т. Шевченка виступають образи-концепти *зорі*, напр.: *Тяжко мені жить! / Тяжко мені плакать! Праведній зорі! / Сховайтесь за хмару: я вас не займав, / Я дітей зарізав! Горе мені, горе! / Де я прихилюся? Так Гонта кричав...* («Гайдамаки»); *вітру*, напр.: *Та про волю нишком в полі / З вітрами говорять. / Свідок слави дідівщини / З вітром розмовляє...* («Іван Підкова»); *місяця*, напр.: *Місяцю мій ясний! З високого неба / Сховайся за гору, бо світу не треба, / Страшно тобі буди, хоч ти й бачив Рось. / І Альту і Сєну, і там розлилось, / Не знаю за що, крові широкєє море. / А тепер що буде! Сховайся ж за гору; / Сховайся, мій друже, щоб не довелось / На старість заплакати...* («Гайдамаки»); *Дніпра*, напр.:

Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! / Багато ти, батьку, у море носив / Козацької крові; ще понесеш, друже!... («Гайдамаки») і навіть могили близьких душ, напр.: *Праведная душе! Прийми мову мою / Не мудру, та щиру. Прийми, привітай./ Прилини до мене хоч на одно слово / Та про Україну мені заспівай!...* («На вічну пам'ять Котляревському»). До речі, в українській ментальності, що, на думку сучасних науковців, тяжіє до інтровертивного психотипу, існує традиція інтимного псевдоспілкування з душами померлих. Наявність такого адресанта в псевдокомунікації Т. Шевченка схвалює, порівн.: *Добре еси, мій кобзарю, / Добре, батьку, робиш, / Що співати, розмовляти / На могили ходиш! / Ходи собі, мій голубе, / Поки не заснуло / Твоє серце...* («Перебендя»); *Вилле сльози на могилу – / Серденько спочине...* («Катерина»).

Тарас Шевченко відчуває до свого Alter Ego різні почуття. Іноді він визнає, що боїться почути його думку, порівн.: *І, може, в тихій твоїй хаті / Я буду знову розмовляти / З тобою, друже мій. Боюся! / Боюся сам себе спитати, / Чи се коли сподіється?* («А.О. Козачковському»).

Отже, питання про конститuentів комунікативного акту потребує подальшого вивчення з урахуванням конкретних ситуацій, видів комунікативних актів. Адже саме наше Ego породжує асоціації свідомості. Завдяки регуляції асоціативної діяльності хід багатьох асоціацій мотивується потребами Ego. Цей процес породжує судження, що відповідним чином вербалізуються.

«Я» і «Я₁», Ego і Alter Ego позначають діяльність особистості в процесі автокомунікації, коли вона здійснює внутрішній діалог. Власне, особливості діалогу Ego і Alter Ego потребують вивчення, зокрема й у проєкції на діяльність відомих учених, письменників, що дасть змогу краще зрозуміти ментальність, емоції, поступ думок кожної окремої особистості, українського народу загалом для якого, крім автокомунікації, характерна і псевдокомунікація із відповідним набором псевдомовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Космеда Т.А.** Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
2. **Космеда Т.А.** Ego і Alter Ego в парадигмі сучасних гуманітарних знань / Т.А. Космеда // Мова. Культура. Взаєморозуміння : [зб. наук. праць]. – Вип. 1. – Дрогобич : Коло, 2011. – С. 78–88.
3. **Космеда Т.А.** Концепт *дума, думка* в українському мовленні кризь призму аксіологічної прагмалінгвістики / Т.А. Космеда // Вісник Львівського університету. Сер. філологічна. – Львів : ЛНУ. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 367–372.
4. **Космеда Т.А.** Особливості автокомунікації Т.Г. Шевченка (на матеріалі письменницького щоденника) / Т.А. Космеда // Мовознавство. – № 5. – 2005. – С. 5–24.
5. **Шевченко Т.Г.** Кобзар: [Вибр. поетичні твори] / Т.Г. Шевченко. – К. : МАУП, 2005. – 472 с.